

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПРИВАТНОГО ОБВИНУВАЧЕННЯ

Назар Малярчук,

здобувач кафедри кримінального процесу
Київського національного університету внутрішніх справ

У статті розглядаються питання, пов'язані з історією формування й етапами розвитку інституту приватного обвинувачення.

Ключові слова: історія кримінального процесу, приватне обвинувачення.

Конституція України закріплює положення про те, що права та свободи людини і громадянина захищаються судом (ст. 55). Особи, які звертаються за захистом прав, свобод і законних інтересів, є рівними перед законом і судом, а розгляд справ про їх захист має відбуватися відповідно до конституційних принципів, гарантом яких і виступає судова влада.

На особливу увагу у світлі реалізації права на судовий захист, а також можливості доступу громадян до правосуддя у сфері кримінального судочинства заслуговує провадження в кримінальних справах приватного обвинувачення. Через існування цього процесуального інституту громадяни залучаються до участі в кримінальному процесі на стороні обвинувачення у разі порушення їх приватних інтересів.

Інститут приватного обвинувачення відомий кримінально-процесуальному праву достатньо давно. В юридичній літературі проблемам приватного обвинувачення приділяли увагу видатні процесуалісти як дореволюційного періоду (Д. Тальберг, Л. Таубер, І. Фойницький та ін.), радянських часів (С. Альперт, В. Бож'єв, І. Гальперін, К. Гуценко, В. Даєв, Н. Калашникова, В. Савицький та ін.), так і сучасності (Ю. Грошевий, В. Маляренко, В. Нор, В. Попелюшко, Р. Савонюк та ін.).

Прийнято вважати, що за своїм походженням інститут приватного обвинувачення має німецьке коріння. Надалі він був сприйнятий багатьма європейськими правовими системами і сьогодні використовується у національному законодавстві багатьох країн.

Інститут приватного обвинувачення у кримінально-процесуальному праві України має свою історію та певні традиції. Для з'ясування його нинішнього стану, перспектив розвитку й удосконалення важливо знати за якими принципами та в якому порядку здійснювалося правосуддя у той чи інший період розвитку суспільства.

Метою цієї статті є дослідження питань, пов'язаних з історією формування та розвитку інституту приватного обвинувачення.

Історію формування та розвитку інституту приватного обвинувачення умовно можна розділити на декілька етапів, що зумовлюється співвідношенням публічних і приватних засад у кримінальному судочинстві у той чи інший період часу.

Історія розвитку кримінального процесу свідчить, що спочатку у ньому переважали приватні засади. Дослідження періоду родового строю у суспільстві доводять, що першою формою застосування суспільно-каральної влади було вигнання члена родової общини, який вчинив особливо тяжке порушення умов існування цієї общини. Рішення про вигнання приймалося на зборах общини та негайно виконувалося. І хоча дані про те, що таке вигнання відбувалося за скаргою будь-кого з членів роду та після спеціального розгляду справи відсутні, ця форма здійснення обвинувачення все ж має приватний характер, оскільки кожний проступок члена родової общини негайно ставав відомим усім родичам, які і здійснювали обвинувачення.

У міжродових конфліктах засобом вирішення спору була кровна помста, що застосовувалась у разі нанесення будь-кому з членів роду образи членом іншого роду. Звичай кровної помсти, який на довгі роки зберігся і після утворення держави, – це пережиток родового строю [1, с. 40–41]. Протягом розвитку суспільства така форма боротьби з порушеннями прав поступово замінювалася державним судом. Уже в перших договорах великих князів руських Олега та Ігоря з візантійськими імператорами у X ст. кровна помста допускалася тільки у випадку оголошення особи винною у вбивстві судом. Надалі помсту можна було замінити майном винного, а пізніше – грошовою пенєю («вірою»). За особисті образи (нанесення побоїв) помста взагалі була скасована та замінена грошовою пенєю [2, с. 89–90].

Практично саме у цей період часу зароджується та формується інститут приватного обвинувачення. Подальший свій розвиток він отримав у XI–XII ст. в Уставі Володимира Святославовича, Руській Правді.

Саме у Руській Правді вперше на законодавчому рівні закріплені особливості здійснення приватного обвинувачення, зокрема [3, с. 47–49]:

- справа розпочиналась на підставі позову;
- позивач самостійно підтримував обвинувачення;
- сторони самостійно збирають і подають докази.

Таким чином, стародавній процес мав приватно-позовний характер. Справа могла бути розпочата лише за скаргою потерпілого, його родини чи роду. Обвинувач і обвинувачений називалися позивачами та користувалися рівними правами. Відповідач, якщо він був невідомий, розшукувався позивачем. Докази мали характер формального підтвердження пред'явленню суду вимог. Відповідальність у цьому ординарному порядку розгляду, що іменувалася судом, полягала у грошових платежах на користь потерпілого [4, с. 32–33].

У період феодалізму кримінальний процес став публічним. Кримінальні справи порушувалися за ініціативою та на розсуд державних органів, що і було вираженням державних (публічних) засад кримінального процесу (відбувався захист інтересів держави незалежно від позиції приватних осіб). Паралельно із змагальним процесом започаткований новий тип процесу – розшуковий. У розшуковому процесі ініціатива ведення слідства та проведення процесуальних дій належала державним органам, а сторони втрачали самостійність у виборі дій [5, с. 251–252].

Разом із тим, незважаючи на посилення державних засад та заміну змагального процесу на розшуковий, закони XII–XV ст. зберегли елементи приватно-позовного процесу за деякими категоріями злочинів (образа, грабїж тощо). Так, Судебники 1497 р. та 1550 р. містили поняття «скарга», «позов» як привід до початку процесу, передбачали можливість примирення сторін на будь-якому етапі процесу. У Новгородській судній грамоті зустрічається ще одна характерна ознака приватного обвинувачення – пред'явлення зустрічного позову, який розглядався в межах однієї судової справи [6, с. 54–62, 313].

У період абсолютизму (XV–XVII ст.) тенденція до поступової заміни змагального процесу на розшуковий, інквізиційний стала ще виразнішою. У багатьох випадках завданням суду було не встановлення істини, а злякування населення, припинення будь-яких спроб порушення встановленого державою порядку [7, с. 394].

За царювання Петра I у сфері кримінального судочинства встановилася панівна на той час у західноєвропейських державах система розслідування злочинів, орієнтована на державні інтереси. Ініціатором порушення кримінальної справи була держава. Розслідування та судовий розгляд здійснювались одним органом – судом. Таким чином, змагальний тип процесу у цей період остаточно припиняє своє існування.

Важливим етапом у розвитку інституту приватного обвинувачення є судова реформа, проведена Олександром II у 60-х роках XVIII ст. Ця реформа завершилася прийняттям у 1864 р. Судових Уставів, які склалися з чотирьох законів: Зведення судових установлень; Уставу кримінального судочинства; Уставу цивільного судочинства та Уставу про покарання, що накладаються мировими суддями.

На зміну розшуковому процесу у Російській імперії була встановлена змішана форма судочинства, заснована на континентальній системі права. Кримінальне судочинство здійснювалось у два етапи: *попередній розгляд* (письмовий, негласний, за відсутності рівності прав сторін) і *судовий розгляд* (усний, гласний, заснований на змагальності сторін і вільній оцінці доказів).

В Уставі кримінального судочинства 1864 р. серед іншого були закріплені та регламентовані положення, що визначали порядок провадження за скаргами приватних осіб. Уперше на законодавчому рівні були закріплені:

- категорії кримінальних справ, провадження в яких здійснювалось у приватному порядку;
- поняття та статус приватного обвинувача;
- процесуальний порядок порушення, розгляду та вирішення таких справ.

Зокрема, до злочинів, провадження за якими розпочиналося не інакше, як за скаргами приватних осіб, належали: злочини про образу гідності; усний чи письмовий наклеп і образа; повідомлення іншим про заразну хворобу, що походить від неподобства; розголошення з метою образити будь-чию гідність відомостей, що були повідомлені у таємниці чи тих, що стали відомі внаслідок прочитання чужого листа; погроза вчиненням будь-яких насильницьких дій; усна чи письмова погроза позбавлення життя чи підпалу; самоправство; самовільне використання чужого майна та його пошкодження.

Крім того, до злочинів, що розглядалися у порядку приватного обвинувачення, відносились і більш тяжкі злочинні діяння (крадіжка, шахрайство) за умови, що вони вчинялися між подружжям чи близькими родичами. Це пояснювалося складністю розгляду

родинних відносин і необхідністю виявляти при цьому делікатність (ст. 19 Уставу про покарання) [8, с. 369].

Порядок провадження у справах приватного обвинувачення передбачав:

- порушення кримінального переслідування;
- збирання необхідних даних;
- судовий розгляд.

Устав кримінального судочинства закріплював положення про те, що правом порушення кримінального переслідування у справах приватного обвинувачення наділявся потерпілий, а також ті, кому за законом надано право клопотати за потерпілого (батьки, вихователі тощо) та спеціально вповноважені особи (ст. 5 Уставу).

Єдиним приводом до порушення справи приватного обвинувачення виступала скарга потерпілого, що подавалася в усній чи письмовій формі у мировий суд. Уперше в Уставі кримінального судочинства були закріплені вимоги, що пред'являлись до скарги приватних осіб (ст. 45 Уставу).

Збирання необхідних даних у справах приватного обвинувачення здійснювалося сторонами самостійно, після чого докази надавалися мировому судді (ст. 73 Уставу).

Судовий розгляд у мирових судах проводився одноособово мировим суддею усно та гласно. На прохання обох сторін справа приватного обвинувачення могла бути розглянута у закритому режимі (статті 88, 89 Уставу).

При розгляді справи мировий суддя мав схилити сторони до примирення та тільки у разі відмови сторін від примирення постановляти вирок (статті 119, 120 Уставу).

Закон встановлював два види вироків мирового судді: *остаточний* і *неостаточний*. Неостаточними вироками були ті, що могли бути переглянуті по суті, тобто в апеляційному порядку. Такі вирокі могли бути оскаржені протягом двох тижнів з моменту оголошення вироку. Апеляційною інстанцією був мировий з'їзд округу (статті 145–172 Уставу).

Якщо скарга потерпілого не підлягала розгляду у мировому судді, то вона розглядалася в окружному судді (статті 177, 543 Уставу). Попереднє слідство у цій категорії справ не проводилось, окружний суддя міг приступити до розгляду справи за тими матеріалами та доказами, що були надані сторонами мировому судді (ст. 546 Уставу). Обвинувачення у судовому засіданні підтримував приватний обвинувач, який у дебатах виступав з обвинувальною промовою (ст. 736 Уставу) [8, с. 121–192].

Таким чином, під час судової реформи 1864 р. уперше був детально розроблений механізм провадження у справах приватного обвинувачення, введено поняття «приватний обвинувач». Внаслідок таких нововведень

публічний кримінальний процес отримав ще одне завдання – захист інтересів приватних осіб. Саме до цього періоду належать перші наукові дослідження сутності й особливостей приватного обвинувачення відомих процесуалістів А. Резона, Л. Таубера, І. Фойницького та ін.

У 1917 р. відбулися зміни у соціальній структурі суспільства, що, безумовно, позначилося і на судовій системі та праві. Відповідно до Декретів про суд були створені народні суди, а кримінальний процес набуває яскраво вираженого публічного характеру. Лише окремі положення нових законів свідчили про те, що інститут приватного обвинувачення продовжує існувати, однак як обмеження принципу публічності кримінального процесу.

Слід зазначити, що розвиток кримінально-процесуального законодавства у нашій країні після 1917 р. був пов'язаний із посиленням публічних засад і коло злочинів приватного обвинувачення було суттєво скорочене.

У науці кримінального процесу висловлювалися пропозиції щодо розширення повноважень прокурора, у тому числі на порушення кримінальних справ приватного обвинувачення всупереч волі потерпілого (С. Хитров, В. Мокеев), а деякі автори взагалі виступали проти існування інституту приватного обвинувачення (С. Мокринський).

31 жовтня 1924 р. прийняті Основи кримінального судочинства СРСР і союзних республік, які, визначивши суть і призначення інституту приватного обвинувачення (хоча текст закону такого терміна не містив), порядок судочинства в цій категорії справ передали до відання союзних республік. Тому у кримінально-процесуальних кодексах деяких союзних республік містилися норми, що дещо по-різному регулювали окремі питання провадження в цій категорії справ. Так, на відміну від кримінально-процесуальних кодексів інших союзних республік, згідно із ст. 11 Кримінально-процесуального кодексу (далі – КПК) Української РСР примирення сторін допускалося лише до видалення суду для постановлення вироку, а порушення справи приватного обвинувачення допускалося не пізніше трьох місяців з дня вчинення злочину.

Оскільки кримінальні справи приватного обвинувачення вважалися справами малозначними, то допускався їх розгляд і недержавними судами. Так, у сільських районах кримінальні справи приватного обвинувачення було дозволено розглядати сільським судам, а у випадках, коли потерпілий і обвинувачений були працівниками одного підприємства чи установи, кримінальні справи приватного обвинувачення могли розглядати товариські суди, що створювалися на цих підприємствах і в установах [9, с. 474–475, 498–499].

У КПК УРСР від 28.12.1960 р., що із змінами та доповненнями діє в Україні і по сьогодні, також відсутній спеціальний розділ, що регламентував би провадження у справах приватного обвинувачення.

Певна спроба на законодавчому рівні детального розроблення механізму провадження у справах приватного обвинувачення була зроблена авторами теоретичної моделі Основ кримінально-процесуального законодавства СРСР і союзних республік у 1989 р. Зважаючи на особливості порушення та розгляду справ приватного обвинувачення, вчені запропонували систематизувати норми, які регламентують цей вид провадження, й об'єднати їх в окрему главу, що полегшить їх процесуальне застосування, забезпечить єдність правозастосовчої практики [10, с. 293–297]. Безумовно, ці пропозиції значно вплинули на розвиток інституту приватного обвинувачення і були досить прогресивними на той час. У подальшому більшість запропонованих норм увійшли до текстів КПК країн пострадянського простору (Російська Федерація, Азербайджан, Казахстан та ін.), однак, на жаль, до цього часу так і не втілені у кримінально-процесуальне законодавство України.

Постановою Верховної Ради України «Про Концепцію судово-правової реформи в Україні» від 28.04.1992 р. схвалена Концепція судово-правової реформи, відповідно до якої для реального забезпечення прав і свобод громадян визнана необхідність диференціювання форм судочинства, зокрема залежно від ступеня тяжкості злочину.

Визнання пріоритету соціальних цінностей на користь конкретної людини, а не держави, сприйнято переважною більшістю суспільства, у зв'язку з чим у кримінально-процесуальному праві намітилась чітка тенденція до розвитку диспозитивних засад у кримінальному судочинстві, розширення його правозахисної ролі через зміну завдань кримінального процесу, зміцнення правового статусу його учасників, насамперед потерпілого й обвинуваченого, гарантій прав особи.

Зазначена тенденція вплинула на відродження інституту приватного обвинувачення, що знайшло відображення в проектах КПК України. Так, у проекті КПК України, підготовленому авторським колективом Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності (реєстр. № 3456-д від

18.11.2005), норми, що регулюють провадження у справах приватного обвинувачення виділені в окрему главу (гл. 50). Крім того, приватне обвинувачення визначається як вид кримінального переслідування, розширене коло злочинів приватного обвинувачення (ст. 166 проекту).

Висновок

Слід зазначити, що необхідність законодавчого закріплення інституту приватного обвинувачення зумовлена змінами, що відбуваються у суспільстві, зокрема в державному регулюванні суспільних відносин, які виникають у сфері кримінального судочинства, що покликане слугувати не тільки державним, а й приватним інтересам.

На сьогодні інститут приватного обвинувачення є самостійним правовим інститутом, що має певні процесуальні особливості та потребує як законодавчої визначеності, так і наукового дослідження з метою розроблення практичних рекомендацій з організації та змісту діяльності учасників провадження в цій категорії кримінальних справ.

Література

1. *Чельцов-Бебутов М. А.* Курс уголовного-процессуального права: Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. – СПб., 1995. – 839 с.
2. *Беляев И. Д.* История Русского законодательства. – СПб., 1999. – 639 с.
3. *Российское законодательство X–XX вв.*: Законодательство Древней Руси. – М., 1984. – Т. 1. – 432 с.
4. *Фойницкий И. Я.* Курс уголовного судопроизводства. – СПб., 1996. – Т. 1. – 551 с.
5. *Рогов В. В.* История государства и права России IX – начала XX в. – М., 1995. – 263 с.
6. *Российское законодательство X–XX вв.*: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – М., 1985. – Т. 2. – 520 с.
7. *Российское законодательство X–XX вв.*: Законодательство периода становления абсолютизма. – М., 1986. – Т. 4. – 512 с.
8. *Российское законодательство X–XX вв.*: Судебная реформа. – М., 1991. – Т. 8. – 495 с.
9. *История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры: 1917–1954 гг.* – М., 1955. – 636 с.
10. *Уголовно-процессуальное законодательство Союза ССР и РСФСР (теоретическая модель)* / Под ред. В. М. Савицкого. – М., 1990. – 316 с.

The questions, concerning stories of formation and stages of development of institute of private charge are considered.

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся истории формирования и этапов развития института частного обвинения.

